

Tadeusz WALLAS

Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
ORCID: 0000-0003-0327-1853

In memoriam Profesora Marcelego Kosmana (1940–2023)

Przyszły profesor Marcelego Kosman urodził się 8 maja 1940 r. w Izbicy Kujawskiej. Tam też ukończył szkołę podstawową oraz Liceum Ogólnokształcące im. Jana Kasprowicza. Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości w 1957 r. podjął studia na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Zakończyły się one uzyskaniem tytułów w 1961 r. magistra historii, a w 1964 r. magistra pedagogiki. W 1966 r. ukończył studia doktoranckie na ww. Wydziale ze stopniem naukowym doktora nauk humanistycznych. W okresie studiów poznał wielu wybitnych historyków, którzy wywarli duży wpływ na kolejne Jego życiowe, a zwłaszcza naukowe, wybory. W swych publikacjach i publicznych wystąpieniach Profesor wielokrotnie podkreślał swoją szczególną wdzięczność dla profesorów Gerarda Labudy i Henryka Łowmiańskiego, których uznał za swych mistrzów. Pod kierunkiem tego pierwszego przygotował m.in. pracę magisterską z historii na temat *Rozpad państwa Hunów w połowie V wieku*. Natomiast profesor Łowmiański był promotorem pracy doktorskiej zatytułowanej *Dokumenty i kancelaria wielkiego księcia Witolda*.

Stopień naukowy doktora habilitowanego M. Kosmanowi nadała Rada Instytutu Historii PAN w 1971 r. Podstawą tego naukowego awansu była przede wszystkim rozprawa *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*. Dalsze systematycznie i intensywnie prowadzone badania naukowe zaowocowały powstaniem znaczącego dorobku publikacyjnego. Umożliwił on uzyskanie w 1980 r. tytułu naukowego profesora nadzwyczajnego, a w roku 1989 tytułu profesora zwyczajnego nauk humanistycznych.

Droga Profesora do tytułów naukowych – przecież niełatwa z uwagi na ówczesne trudności z dostępem do źródeł i opracowań spowodowane chociażby konsekwencjami trwającej zimnej wojny, działaniami cenzury i nieporównywalnie większymi, w stosunku do obecnej rzeczywistości, niedostatkami w jakich kiedyś prowadzono badania naukowe – może być uznana za wzorcową dla przyszłych pokoleń naukowców. Szybkie tempo kolejnych awansów służyło nie tylko budowie pozycji Profesora w środowisku badaczy, ale przede wszystkim przyczyniało się do rozwoju naukowej wiedzy o dalszej i bliższej przeszłości. Przecież każdy kolejny awans poprzedzony był wydaniem

drukiem dziesiątków kolejnych książek i innych prac naukowych, w których ogłaszane były rezultaty badań nad zagadnieniami zupełnie nowymi lub wcześniej podjętymi przez innych, ale często w wymiarze przyczynkarskim.

Kariera zawodowa i najważniejsze osiągnięcia organizacyjne

Profesor od 1961 do 1968 roku pracował jako nauczyciel języków polskiego i łacińskiego oraz wiedzy o społeczeństwie w Liceum Ogólnokształcącym w rodzinnej Izbicy Kujawskiej. Po uzyskaniu stopnia doktora został dyrektorem tegoż Liceum. Stamtąd przeszedł do pracy w Zakładzie Historii Pomorza Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk. W latach 1976–1982 był dyrektorem Biblioteki Kórnickiej PAN. W tym samym okresie pracował też w niepełnym wymiarze czasu pracy w Instytucie Bibliotekoznawstwa i Informatyki Naukowej UAM. W okresie od 1983 do 1993 roku swoją pracą zawodową przyczynił się do rozwoju badań i studiów historycznych w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Opolu, gdzie był kierownikiem najpierw Zakładu Historii do Czasów Nowożytnych, a następnie Katedry Historii Europy Wschodniej. Wybitny politolog Andrzej Chodubski, badacz dorobku naukowego Profesora wyliczył, że „w ciągu «opolskich» 10 lat ukazało się 295 tytułów różnych Jego opracowań¹.

Z UAM Profesor ponownie związał się w 1987 r., ale początkowo zatrudnienie to było dodatkowym miejscem pracy. Dopiero w 1993 r. otrzymał On zgodę ministra właściwego ds. szkolnictwa wyższego na przeniesienie do Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu na stałe. W Instytucie (od 2008 r. na Wydziale) Nauk Politycznych i Dziennikarstwa tej uczelni sprawował najpierw funkcję kierownika Zakładu Dziennikarstwa, a od 2003 r. kierownika Zakładu Kultury Politycznej. Tę ostatnią funkcję piastował, aż do przejścia na emeryturę w 2012 r. Równocześnie od 1996 do 2008 r. był też zatrudniony jako profesor zwyczajny w Wyższej Szkole Zarządzania i Bankowości w Poznaniu, gdzie kierował Katedrą Kultury Politycznej. Był w tej Szkole także prorektorem ds. nauki, w latach 2002–2005 rektorem, a od 1999 do 2007 dyrektorem Instytutu Historii Politycznej.

Wielką zasługą Profesora było organizowanie zespołów z udziałem badaczy krajowych i zagranicznych. Rezultatem ich działalności jest kilkadziesiąt wieloautorских monografii powstałych pod Jego redakcją. W składzie takich zespołów zawsze byli przedstawiciele wszystkich pokoleń badaczy – od doktorantów do profesorów. Służyło to, zwłaszcza młodszym badaczom, doskonaleniu umiejętności prowadzenia badań oraz umożliwiło przekazanie im wiedzy o przyjętych w takich działaniach standardach. Działalność organizacyjna Profesora walcie przyczyniła się do rozwoju naukowego i kadrowego środowiska historyków w dzisiejszym Uniwersytecie Opolskim oraz Instytucie (obecnie Wydziału) Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM. W trakcie pracy w tej ostatniej Uczelni, Profesor stworzył dwa interdyscyplinarne zespoły badawcze i kierował nimi nawet po przejściu na emeryturę. Pierwszy z nich

---

¹ A. Chodubski, *De litteris meritis Profesora Marcelego Kosmana*, w: *Przez Kresy i historię po obrzeża polityki. Profesorowi Marcelemu Kosmanowi w półwiecze pracy naukowej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011, s. 17.

prowadził badania nad kulturą polityczną w Polsce. Ich wyniki zostały opublikowane w 9 zeszytach, które ukazały się w latach 1996–2012 pod wspólnym tytułem *Kultura polityczna w Polsce*. Natomiast drugi zespół prowadził badania na temat czynników determinujących życie polityczne. Rezultaty tych prac ogłoszono drukiem w 12 tomach pod wspólnym tytułem *Na obrzeżach polityki*. Ukazały się one pod redakcją Profesora w latach 2002–2020.

Profesor wielokrotnie był pomysłodawcą oraz organizatorem międzynarodowych i krajowych konferencji o tematyce historycznej, a także politologicznej. O randze takich wydarzeń świadczyła częsta obecność znanych i uznanych badaczy z polskich oraz zagranicznych ośrodków akademickich, w tym szczególnie częsta z Czech i Litwy.

Osiągnięcia naukowe

Profesor M. Kosman jest autorem kilkadziesiątu monografii oraz blisko 1700 innych publikacji, w tym wielu artykułów w czasopiśmie naukowych, rozdziałów w wieloautorskich książkach i recenzji. Ukazały się one głównie w języku polskim, ale kilkadziesiąt prac ogłoszono również w językach angielskim, niemieckim, czeskim, białoruskim, rosyjskim i litewskim, nakładem wydawnictw działających m.in. w Polsce, Czechach, RFN, Rosji, Białorusi, a także na Litwie. W tekstach Jego autorstwa odnajdujemy rezultaty badań na tematy pozostające w zainteresowaniu przede wszystkim historii, ale spora liczba prac mieści się w polu badawczym nauk o polityce, religioznawstwa, literaturoznawstwa, kulturoznawstwa, a nawet pedagogiki. W każdym przypadku, ukazane analizy oparte zostały na solidnej bazie, na którą składały się liczne – najczęściej niepublikowane – źródła oraz różnej postaci opracowania naukowe. Zawsze też ogłaszanym drukiem rozważaniom, towarzyszyła ciekawa narracja z opiniami Profesora, a kończyły je przekonujące oceny i wnioski. Pierwsze artykuły Jego autorstwa ukazały się w roku 1963, a ostatni w roku 2022. Natomiast pierwszą monografię zatytułowaną *Na tropach bohaterów trylogii* o objętości 367 str. opublikowało Wydawnictwo Książka i Wiedza w 1966 roku. Zaś ostatnie tego typu dzieło ukazało się w roku 2021 w Pradze *Dějiny Polska* (přeložil PhDr. Jan Vitoň, Ph. D). Na najwyższe uznanie zasługuje Jego systematyczność w pracy badawczej i publikowaniu jej rezultatów. Od 1963 roku, w każdym roku do rąk czytelników trafiało od 4 (1963 r.) do 62 w szczytowym 2010 r. różnego rodzaju prac.

Prowadzone przez Profesora badania naukowe najczęściej koncentrowały się wokół historii Polski i powszechnej od późnych wieków średnich do końca czasów nowożytnych, dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Litwy, stosunków wyznaniowych oraz dziejów kultury polskiej, w tym kultury politycznej. Z uwagi na bardzo bogatą i wielowątkową twórczość Profesora i ograniczone ramy niniejszego opracowania, zwrócić uwagę tylko na najważniejsze – moim zdaniem – naukowe osiągnięcia Profesora. Osiągnięcia, które w najwyższym stopniu przyczyniły się do rozwoju naukowej wiedzy o przeszłości, albo wydarzeniach i postaciach z tą przeszłością związanych.

Badania Profesora umożliwiły przede wszystkim lepsze poznanie dziejów Polski, Litwy, Kresów, a nawet szerzej Europy Wschodniej oraz stosunków między Polakami

i ich wschodnimi sąsiadami. Bardziej kompleksowe ustalenia na te tematy zamieszczono we wspomnianych już wyżej dysertacjach: doktorskiej i habilitacyjnej. W tym nurcie mieszczą się – pomijając artykuły w czasopismach i rozdziały w pracach zbiorowych – także m.in. następujące książki: *Wielki książę Witold* (KiW, Warszawa 1967, ss. 279); *Władysław Jagiello* (KiW, Warszawa 1968, ss. 300); *Drogi zaniku pogaństwa u Bałtów* (Wrocław 1976, ss. 288); *Zmierch Perkuna czyli ostatni poganie nad Bałtykiem* (Warszawa 1981, ss. 388); *Litwa pierwotna. Mity, legendy, fakty* (Warszawa 1987, ss. 383); *Orzeł i Pogoń. Z dziejów polsko-litewskich XIV–XX w.* (KiW, Warszawa 1992, ss. 380); *Od chrztu do chrystianizacji. Polska – Ruś – Litwa* (KiW, Warszawa 1992, ss. 172); *Cmentarze Dawnego Wilna* (Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1994, ss. 168); *Polska – Litwa. Z odległej i bliższej przeszłości* (T. 1, Poznań 2003, ss. 320; T. 2, Poznań 2005, ss. 259; T. 3, Poznań 2007, ss. 204). W tematykę omawianego cyklu wpisuje się także wydana w 2009 r. w Mińsku książka *Z historii i kultury Vialikaha Kniastva Litouskaha* (ss. 448). Szczególnie wiele do naukowego poznania wniosło trzyczęściowe dzieło *O Kresach w historii i legendzie. Studia i szkice z dziejów polskiej granicy wschodniej*, które zostało wydane przez Wydawnictwo Naukowe WNPiD UAM. Część pierwsza ukazała się w 2011 r. (ss. 280), druga w 2014 r. (ss. 295), a trzecia w roku 2019 (ss. 209).

Na wyróżnienie i uwagę kolejnych pokoleń badaczy zasługuje monografia pt. *Historia Białorusi* (Ossolineum, Wrocław 1979, ss. 405). Dzieło to było i pozostaje pionierskie, ponieważ nikt wcześniej w literaturze polskiej nie przedstawił tak kompleksowo dziejów wschodniego sąsiada Polski. Oczywiście, dziś na te dzieje należałoby spojrzeć ponownie z uwagi na znaczący już wpływ czasu od wydania wymienionej książki oraz pojawienie się możliwości dostępu do nowych źródeł, którego nie było w okresie istnienia Związku Radzieckiego. Zdawał sobie z tego sprawę Profesor, który zapowiadał: „chciałbym właściwie na nowo ukazać ostatnie stulecie, a więc sprawy które znałem a nie mogłem przedstawić ze względów cenzuralnych (z druku została usunięta wówczas znaczna część tekstu)”. Niestety, problemy zdrowotne uniemożliwiły realizację tego zamierzenia.

Drugim istotnym obszarem zainteresowań badawczych Profesora były stosunki wyznaniowe w Polsce i na Litwie. W szczególności skupił się On na opartej głównie na – często wcześniej niebadanych – źródłach, analizie problemów, takich jak: specyfika i trwałość wierzeń pogańskich u Bałtów, chrystianizacja Litwy, reformacja i kontrreformacja w Polsce i na Litwie oraz relacje między wspólnotami wyznaniowymi i ich determinanty. Ważniejszymi opracowaniami ukazującymi tego typu tematykę są m.in. książki: *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku* (Wrocław 1978, ss. 175); *Litewska Jednota Ewangelicko-Reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.* (Opole 1986, ss. 147); *Między ołtarzem a tronem. Poczet prymasów polskich* (Poznań 2000, ss. 228); *Interrex. Prymasi w kulturze politycznej dawnej i współczesnej Polski* (Poznań 2011, ss. 208). W tym cyklu mieści się także monumentalne dzieło *Poczet arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski* (Wydawnictwo „M”, Kraków 2012).

Objęcie funkcji dyrektora Biblioteki Kórnickiej PAN otworzyło nowy rozdział w twórczości Profesora. W większym zakresie podjął On badania nad historią bibliotek od czasów przedrozbiorowych do XX wieku, zwracając przede wszystkim uwagę na

ich rolę w budowie warsztatu naukowca i w upowszechnianiu kultury. Takie wnioski wynikają m.in. z lektury trzykrotnie wydawanej pracy pt. *Opowieści kórnickie* (pierwsze wydanie w r. 1978, drugie w 1983 i trzecie w 2010) oraz wydanej przez Ossolineum w 1984 r. monografii *Z dziejów Biblioteki Kórnickiej*. Do tego nurtu należy zaliczyć także książkę *Swojemu miastu. Działalność Edwarda Raczyńskiego w Poznaniu w latach 1829–1945* (Poznań 1979). Pod redakcją Profesora wydano w latach 1977–1983 także siedem zeszytów pt. *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej* (zeszyty 13–20).

W tzw. okresie kórnickim, Profesor pogłębił swoje badawcze zainteresowanie także dziejami Wielkopolski, które zaowocowało wieloma artykułami, rozdziałami w monografiach oraz książkami. W każdej z takich prac Profesor ukazuje wybrane instytucje, wydarzenia i zjawiska – nawet jeżeli były one już wcześniej przedmiotem zainteresowania badaczy – w nowym ujęciu, na jakie pozwoliły odkryte lub poddane ponownej analizie źródła. Takie właśnie nowe przesłanie wynika z lektury m.in. opublikowanej w 2013 r. książki *Ojczyzna się odradza. Zwycięskie Powstanie nad Wartą* (Oficyna Wydawnicza G & P, Poznań 2013).

Rozpoczęcie pracy w Instytucie Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, zaowocowało podjęciem przez Profesora badań nad związkami między historią i politologią. Przedmiotem analiz stały się zwłaszcza historyczne uwarunkowania politycznych działań. Profesor w przekonujący sposób udowodnił, że przeszłość, nawet odległa, w istotny sposób determinuje współczesne życie polityczne, a brak wiedzy historycznej u decydentów politycznych jest jedną z przyczyn niepowodzeń w podejmowanych działaniach. Większość prac opublikowanych od przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. wpisuje się w problem badawczy, jakim jest kształtowanie się i specyfika polskiej kultury politycznej. Ciekawe wnioski z wieloletnich badań odnajdujemy np. w książce *Kultura polityczna – kultura historyczna* (Wydawnictwo WNPiD UAM, Poznań 2010).

Osobny rozdział w dorobku Profesora zajmują różnej objętości eseje, które pisał On pod wpływem fascynacji twórczością Henryka Sienkiewicza. Pierwsze prace, początkowo przyczynkarskie, w ramach tego nurtu ukazały się w roku 1964. Już w roku 1966 opublikowano blisko czterystustronicowe dzieło pt. *Na tropach bohaterów trylogii* (KiW, Warszawa), które potem jeszcze cztery razy było ponownie wydawane – za każdym razem w zmienionej formule. Ostatni raz miało to miejsce w roku 1996. Kolejne prace w ramach tego cyklu były wydawane w następnych latach. Najważniejsze z nich to: *„Ogniem i mieczem” – prawda i legenda* (trzecie wydanie: Wydawnictwo G&P, Poznań 1999); *Henryka Sienkiewicza wizja Polski wspaniałej* (Wydawnictwo WNPiD UAM, Poznań 1999); *Na tropach bohaterów „Krzyżaków”* (ostatnie, drugie wydanie: Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010); *Krzyżacy w historii i legendzie. W 600 rocznicę grunwaldzkiej wiktorii* (Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010); *Między wizją literacką i prawdą dziejową. Nad „Trylogią” Henryka Sienkiewicza. Studia i szkice* (Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań 2015, ss. 331). Zaletą tych prac jest ukazywanie „wizji literackiej” na tle „prawdy dziejowej” oraz kształtowanie umiejętności odróżniania legend, mitów i literackiej fikcji od faktów. To tego typu dzieła przyczyniły się do upowszechnienia wiedzy historycznej wśród dwóch pokoleń Polaków. Profesor ma swój duży wkład do realizacji tego bardzo pożytecznego dla budowy świadomości narodowej przedsięwzięcia.

W dorobku Profesora znajdują się również monografie będące syntezami efektów Jego badań i wiedzy. Taki charakter ma fundamentalne dzieło: *Polska w drugim tysiącleciu*, t. 1: *Czasy narodu i państwa szlacheckiego* (Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, ss. 204); t. 2: *Dzieje nowoczesnego Narodu i Państwa* (Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007, ss. 468). Ukazuje ono historię Polski w świetle nowych źródeł i ustaleń Profesora skonfrontowanych z rezultatami pracy innych autorów. Podobny charakter ma praca *Dejiny Polska*, którą wydało w języku czeskim w 2011 r. wydawnictwo Uniwersytetu Karola w Pradze. Spotkała się ona z bardzo życzliwym przyjęciem ze strony tamtejszych recenzentów i przyczynia się do upowszechnienia wiedzy o historii Polski wśród mieszkańców naszego południowego sąsiada.

W dorobku Profesora znajdują się także: liczne bibliografie postaci historycznych, jak i współczesnych; podręczniki w tym ośmiokrotnie wydawany pod nazwą *Historia dla klasy VI* oraz późniejszy czterokrotnie wydawany w latach 1984–1988 podręcznik do nauczania historii w klasie VI szkoły podstawowej pt. *Wielkość i upadek Rzeczypospolitej szlacheckiej*, a także materiały metodyczne do nauczania historii i inne.

Niewątpliwie prof. M. Kosman przyczynił się w istotny sposób do rozwoju polskiej nauki poprzez pomnożenie naukowej wiedzy o różnych aspektach odległej i bliskiej przeszłości. W pełni należy zgodzić się z tym co sam o sobie napisał: „*odbyłem fascynującą podróż badawczą przez stulecia, stopniowo zbliżając się od schyłku wieków średnich do współczesności. Skupiłem uwagę w głównej mierze na mitach i faktach, na kulturze historycznej społeczeństwa i jej miejscu w edukacji politycznej. Ułatwiło to włączenie się do nurtu badawczego politologii a zaowocowało stworzeniem zespołu studiów nad kulturą polityczną...*”².

Profesor Marcelli Kosman był wybitnym uczonym, kreatorem i organizatorem życia naukowego. Był także bardzo dobrym uniwersyteckim wykładowcą. W istotny sposób przyczynił się do rozwoju badań naukowych i oferty dydaktycznej m.in. w Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie w trakcie ponad dwóch dekad zawodowej aktywności, stworzył szkołę badaczy kultury politycznej. Ma też liczne zasługi w upowszechnianiu naukowej wiedzy, ponieważ opublikował wiele prac popularno-naukowych, podręczników, artykułów publicystycznych i wywiadów, które najczęściej adresowane były do dzieci i młodzieży. Przyczynił się do internacjonalizacji badań naukowych poprzez inicjowanie i tworzenie międzynarodowych zespołów badawczych, a następnie kierowanie nimi. Ma też duże osiągnięcia w kształceniu kadr naukowych. Wypromował 20 doktorów. Był kilkadziesiąt razy recenzentem w przewodach doktorskich i habilitacyjnych oraz w postępowaniach o nadanie tytułu naukowego profesora. Na początku zawodowego życia był nauczycielem szkoły średniej, a potem nauczycielem akademickim. Prowadził wykłady, konwersatoria i seminaria dyplomowe, które cieszyły się dużą popularnością wśród studentów. Wypromował kilkuset licencjatów i magistrów.

Profesora zapamiętamy, jako człowieka niezwykle pracowitego z olbrzymim dorobkiem w różnych wymiarach akademickiej aktywności. Wyróżniał się bogatą wiedzą i jednocześnie niezwykle skromnością, a także rzetelnością w prowadzonych badaniach. Chętnie służył pomocą i dobrymi radami innym. Pomimo swej pozycji w środowisku,

² M. Kosman, *Kultura polityczna – kultura historyczna*, Poznań 2009, s. 5.

przy różnych wydarzeniach podkreślał szacunek dla swoich nauczycieli i mistrzów, których miał zaszczyt spotkać w trakcie edukacji i pracy zawodowej. Cieszył się powszechnym szacunkiem i uznaniem.

Odejście Profesora jest wielką stratą dla polskiej nauki i szkolnictwa na różnych jego poziomach.

Author Contributions

Conceptualization (Konceptualizacja): Tadeusz Wallas

Data curation (Zestawienie danych): Tadeusz Wallas

Formal analysis (Analiza formalna): Tadeusz Wallas

Writing – original draft (Piśmiennictwo – oryginalny projekt): Tadeusz Wallas

Writing – review & editing (Piśmiennictwo – sprawdzenie i edytowanie): Tadeusz Wallas

Competing interests: The author have declared that no competing interests exist
(Sprzeczne interesy: Autor oświadczył, że nie istnieją żadne sprzeczne interesy)

